

‘Super Limen’

Woongebouw de Kolenkit,
Amsterdam, Bos en Lommer, 2012,
korth tielens architecten

De dichte deur zwaait open. Een man duwt een bakfiets naar buiten, zwart met een bruin frame. Er staat een lachende zon op de zijkant geschilderd. In de bakfiets kijkt een hondje nieuwsgierig om zich heen. Zwarte kraalooogjes achter een licht spits neusje. De man laat de deur achter zich dicht vallen, zet aan en fietst weg. Even verderop in een voortuin, onder een ruim balkon, haalt een oudere vrouw een doekje over de tuintafel. Ze wappert het doekje uit boven de lage heg, zet een stoel recht, en glipt weer naar binnen.

We staan in de Kolenkitbuurt, Bos en Lommer, Amsterdam, op het punt naar binnen te gaan in een nieuw woongebouw met sociale huurwoningen, ouderenwoningen en woningen voor minder validen. Het wordt door de architecten, korth tielens, eenvoudigweg *Kolenkit* genoemd. Het is nog vroeg op een mooie dag in september, met net dat andere licht dat de herfst zo bijzonder maakt. Rechts van de deur waar zojuist de bakfiets naar buiten kwam een groot raam, waarachter nog meer fietsen te zien zijn. Daarnaast een bellenplateau, opnieuw een deur, nu van glas, en daarnaast weer zo’n grote glazen pui. Iemand doet voor ons open. Als we de deur opentrekken, voelen we hoe een dranger tegendruk geeft. We stappen naar binnen, de donkere tegels op. Langgerekte tegels, ze meten de ruimte in de breedte. Rechts kunnen we door een raam langs de gevel kijken, onder ver overstekende, ruime balkons door. Dynamiek van massa. De vrouw komt juist weer naar buiten en gaat op de stoel zitten. Ze kijkt ons aan. We groeten.

Er gebeurt iets met je, schrijven de architecten Robert McCarter en Juhani Pallasmaa in hun boek *Understanding Architecture*, als je een ruimte binnen stapt. ‘Er vindt een onmiddellijke en onbewuste projectie, identificatie en uitwisseling plaats: we veroveren de ruimte en de ruimte vestigt zich in ons. We bevatten de ruimte door onze zintuigen, we meten haar met onze lichamen en bewegingen.’¹ Vooral waar je van buiten naar binnen stapt, of van binnen naar buiten; het is het belangrijkste moment in de architectuur. Niet voor niets zijn de drempel en de deur, die smalle begaanbare lijn tussen binnen en buiten, tussen privé en openbaar, geladen met betekenissen. De muur mag dan door Robert Venturi in zijn *Complexity and Contradiction in Architecture* gezien worden als

architectonisch evenement,² de drempel en de deur overstijgen dat evenement.³ Architectonisch ontwerpen is immers, méér nog dan vormgeven aan ruimte, het scheidingmaken tussen ruimten, en het geven van een plaats, structuur en orde aan de dingen. Alleen door die scheiding, door die muur, ontstaat de ruimte, ontstaat plaats, met zijn eigen ruimtelijke conditie.⁴ Als het de muur is die de spanning tussen het private en het publieke, tussen binnen en buiten opvangt en in zichzelf verenigt, dan wordt dit pas echt zichtbaar in het raam, en voelbaar in de deur. Daar op de drempel en in de beweging van de deur balt de essentie van het hele architectonische bouwwerk samen. Daar is niet alleen de grens doorboord, maar wordt hij ook toegankelijk; daar kan hij overschreden worden, botsen de condities op elkaar, zonder dat er materie is die hen kan opvangen. Die overgang maakt mogelijk wat de mens, volgens de filosofe Hannah Arendt, tot mens maakt: thuis komen én aan de wereld verschijnen. Geen leven kan volledig op straat geleefd worden, of het vervaagt langzaam. Maar wie binnen blijft verpietert ook.⁵ De veiligheid van het huis en het verblindende licht van buiten hebben elkaar nodig, zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, via de deur en de drempel. Wie naar buiten stapt wordt bekeken, bevraagd, gewogen; wie naar binnen stapt kan de maskers laten vallen.

Deze ‘entree’ is niet slechts een mentaal moment tussen ons private en publieke leven, het is meer basaal: een fysiek en fysiologisch overgangsmoment. De ogen moeten even knipperen, het geluid verandert, ook de geur. Met de deurklink nog in de hand, op de tast naar een lichtknop, reikend naar de brievenbus, het uitdoen van een jas, het wegzetten van een tas. Alle zintuigen staan op scherp. Eerdere ervaringen komen boven, herinneringen, vastgelegd in ons lichaam. ‘Wij projecteren onze lichamelijke afmetingen, onze persoonlijke herinneringen en betekenissen in de ruimte; de ruimte verlengt de ervaring van onze lichamen voorbij de huid. De fysieke ruimte en onze mentale ruimte versmelten,’ vervolgt McCarter en Pallasmaa het eerder aangehaalde citaat.⁶ We tasten de ruimte af, fysiek, fysiologisch en mentaal. We nemen de ruimte de maat en proeven de sfeer. In één gewaarwording dringt de ruimte zich aan ons op, en door de ruimte heen de werkelijkheid van de hele wereld.⁷

Maar hoe zit dat in een collectief woongebouw, zoals hier in de Kolenkit? Le Corbusier benadrukte het belang van de vestibule, omdat die ruimte biedt om even de onrust van de straat en de drukte van de wereld van je af te schudden en deze niet mee te nemen in het eigen huis, dat kleine rustpunt in de woelige wereld.⁸ De vestibule vertraagt de overgang van

1

Robert McCarter en Juhani Pallasmaa, *Understanding Architecture: A Primer on Architecture as Experience* (Londen: Phaidon Press Limited, 2012), 14.

2

‘(...) de muur – het moment van verandering wordt een architectonisch evenement.’ in: Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture* (New York: The Museum of Modern Art Papers on Architecture, 1977 [1966]), 86.

3

Zie ook: Georg Simmel, ‘Bridge and Door’, in: Neil Leach, *Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory* (Londen: Routledge, 1997).

4

Bart Verschaffel, *Van Hermes en Hestia, Teksten over architectuur* (Gent: A&S/Books, 2006), 125.

5

Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1989 [1958]), 71.

6

McCarter and Pallasmaa, *Understanding Architecture*, op. cit. (noot 1), 14.

7

Hannah Arendt, *The Life of the Mind* (New York: Harcourt Inc., 1978), 50.

‘Super Limen’

The Kolenkit residential building,
Bos en Lommer, Amsterdam 2012,
korth tielens architecten

The closed door swings open. A man rolls a carrier bike outside, black with a brown frame. A smiling sun is painted on its side. Sitting in the carrier box is a little dog who glances around curiously. Black beady eyes and a light, pointy little nose. The man lets the door fall shut behind him, steps on the bike and rides away. A little further on, in a front garden beneath a spacious balcony, an older woman wipes off a garden table with a cloth. She shakes out the cloth over a low hedge, straightens a chair, and slips back inside.

We are in the Kolenkit neighbourhood of the Bos en Lommer district in Amsterdam, about to enter a new residential building featuring social housing, dwellings for seniors and dwellings for the disabled. The architect, korth tielens, has simply named it *Kolenkit*. It's still early on a beautiful day in September, with that slightly different light that makes the autumn season so special. To the right of the door through which the carrier

bike just came is a large window, behind which one can see more bicycles. Next to that is a bell plaque, again a door, this time a glass one, and then another large window. Someone buzzes us in. As we pull open the door, we can feel a door-closer exerting counter pressure. We step inside onto the dark tiles. Long horizontal tiles measure the space in its breadth. Through a window to the right we can look along the façade beneath spacious balconies that jut far out from the wall. The dynamics of mass. The woman comes back outside again and sits down on the chair. She looks at us. We wave.

Something happens to you, write architects Robert McCarter and Juhani Pallasmaa in their book *Understanding Architecture*, when you step inside a space. ‘An immediate unconscious projection, identification and exchange takes place; we occupy the space and the space settles in us. We grasp the space through our senses and we measure it with our bodies and movements.’¹ Even more so when you move from outdoors to indoors, or from indoors to outdoors. This is the most important moment in architecture. Not without reason do we have the threshold and the door, that narrow, crossable line between indoors and outdoors, between private and public loaded with meanings. Robert Venturi may

1

Robert McCarter and Juhani Pallasmaa, *Understanding Architecture: A Primer on Architecture as Experience* (London: Phaidon Press Limited, 2012), 14.

binnen naar buiten en rekt de ervaring op. Hij voegt het collectieve in: van privé naar publiek via het collectief, en vice versa. Dit is geen trapportaal, geen entreehal, dit is een vestibule. Wie weet heeft van de kleine portalen die gebruikelijk waren in de naoorlogse woningbouw, standaard in Bos en Lommer, ademt hier verlicht. De ruimte voelt genereus en tegelijkertijd, door de donker gestucte wanden, intiem. Licht valt naar binnen en naar beneden, door de voorpui, een raam in de achterpui en van boven. In de verte is, door het raam en het belendende blok heen, een glimp van een andere straat te zien. Voor wie doorloopt ontvouwt zich langzaam een blik op de binnentuin. Een betonnen trap wentelt zich naar boven, krult door de ruimte naar de galerijen toe om boven zwevend uit te komen. Verspringende ramen, klein en heel groot, brengen het licht tot diep in de ruimte, laat het door de vides vallen, tot beneden op de tegelvloer. Het strijkt langs de donkere wanden, licht de hoeken op. Er is niets te horen, anders dan onze stemmen en stappen. Zelfs de lift houdt zich stil.

De Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven wijst in zijn bespiegelingen over de drempel op het Romeinse woord voor drempel: 'limen'. 'Sublimis', dat 'verheven' betekent, zou stammen van 'super limen' en zo dus verband houden met die stap over de drempel.⁹ Subliem: dat moet de ervaring zijn van de stap over de drempel, vanuit het eigen domein de wereld in, de verschijning in het publieke. En vice versa, thuiskomen. Subliem, dat is: ervaringen voorbij de grens. De drempel en de deur symboliseren dat, geven daar ruimte aan en mogelijkheden toe. Het oprekken van die ervaring is hier in de Kolenkit de essentie van de overgangen, en daarmee van de architectuur. In de Kolenkit worden drempel en deur opgerekt tot vestibule, genereus en intiem, én tot zone tussen huis en straat, met zijn balkonsculptuur voor de bovenwoningen, en op ooghoogte de krachtige nissen, voortuintjes en de afscheidingen van gemetselde muren en hagen, het net iets vooruitgeschoven entreeportaal, waardoor je van binnenuit langs de gevel kijken kan. Het is de grens, een lijn, die ruimte wordt.

Super limen. Verheven ruimte.

8

Stanley Abercrombie, *A Philosophy of Interior Design* (New York: Harper&Row Publishers, 1990), 10.

9

Cornelis Verhoeven, 'Stilstaan bij de drempel', in: Jacques De Visscher, *Over de drempel, Van architectonisch minimum tot symbolisch maximum* (Best/Leuven: Uitgeverij Damon/Kritak, 1998), 20.

consider the wall an architectural event in his *Complexity and Contradiction in Architecture*,² but the threshold and the door go beyond that event.³ After all, the designing of architecture is more than just giving form to space, it is making divisions between spaces and giving place, structure and order to things. Of course it is only by means of that division – the wall – that the space, the place, is created, with a spatial condition of its own.⁴ But if it is the wall that receives and unites within itself the tension between the private and the public, between indoors and outdoors, this only really becomes visible in the window, and felt in the door. There, on the threshold and in the movement of the door, the essence of the entire architectural construction is concentrated. Not only is the boundary penetrated there, but it also becomes accessible, can be crossed. This is where the conditions of indoors and outdoors collide, without there being any material to intercept that collision. That crossing makes it possible for humans to be human, according to philosopher Hannah Arendt: coming home as well as going out into the world. No life can be lived totally on the streets, without it gradually falling apart. But a person who remains indoors also fades away.⁵ The safety and security of the home and the blinding light of the outside world need each other, are inseparably connected by the door and the threshold. A person who steps outdoors is watched, questioned, weighed; a person who steps indoors can drop the mask.

This 'entrance' is not just a mental moment of transition between our private and public lives, it is also something more basic: a physical and physiological moment of transition. Our eyes have to blink momentarily; the sound changes, as do the smells. Still holding the doorknob in one hand, we grope for the light switch, look for the mail, take off a jacket, put away a bag. All of our senses are alert. Earlier experiences, memories stored in our bodies, come to the fore. 'We project our body scheme, personal memories and meanings into the space; the space extends the experience of our bodies beyond our skin, and the physical space and our mental spaces fuse with each other,' according to McCarter and Pallasmaa.⁶ We feel out the space, physically, physiologically and mentally. We take its measure and taste the atmosphere. In a single perception, the space impresses itself upon us, and through that space, the reality of the entire world.⁷

But how does that work in a collective residential building, such as here in the Kolenkit? Le Corbusier emphasised the importance of the vestibule, because it gives you a chance to shake off the commotion of the outside world for a few moments and not have to take it into

your own home, that small haven in the busy world.⁸ The vestibule slows down the transition from indoors to outdoors and extends the experience. It inserts the collective: moving from private to public through the collective, and vice versa.

This is not a stairway landing, not an entrance hall, this is a vestibule. For anyone familiar with the small halls that were common in post-war housing – which is standard in Bos en Lommer – this is a breath of relief. The space feels generous and at the same time intimate because of the dark stuccoed walls. Light falls inside through the front façade, a window in the back façade and from above. Through the window and past the adjoining block you have a glimpse of another street in the distance. If you walk on, a view of the courtyard gradually unfolds. A concrete stairway runs upward, curving through the space to the galleries above and floating in the air at the top. Staggered windows, small and very large, bring light deep into the space, letting it fall through the voids onto the tile floor. It skims over the dark walls, lights up the corners. There is nothing to be heard, apart from our voices and footsteps. Even the lift is silent.

In his reflections on the threshold, Dutch philosopher Cornelis Verhoeven discusses the Roman word for threshold, 'limen'. According to him, 'sublimis', which means 'exalted', derives from 'super limen' and thus has a connection with the step over the threshold.⁹ 'Sublime' is what the experience of stepping over the threshold must be, moving from one's own domain into the world, going out into public space – and vice versa, coming home. Sublime is the experience beyond the edge. The threshold and the door symbolise this, give it space and possibilities. Here in the Kolenkit, the extension of that experience is the essence of the transitions, and thereby of the architecture. In the Kolenkit, threshold and door have been extended into vestibule, generous and intimate, and into zone between home and street, with its balcony sculpture for the dwellings above, and at eye level the strong recesses, front gardens and the partitions of brickwork and hedges, the slightly jutting entrance portal, through which you can look along the façade from the inside. It is the boundary, a line, that becomes space.

Super limen. Exalted space.

Translation: Jane Bemont

2

'... the wall – the point of change – becomes an architectural event.' Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture* (New York: The Museum of Modern Art Papers on Architecture, 1977 [1966]), 86.

3

See also Georg Simmel, 'Bridge and Door', in: Neil Leach, *Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory* (London: Routledge, 1997).

4

Bart Verschaffel, *Van Hermes en Hestia, Teksten over architectuur* (Gent: A&S/Books, 2006), 125.

5

Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1989 [1958]), 71.

6

McCarter and Pallasmaa, op. cit., (note 1), 14.

7

Hannah Arendt, *The Life of the Mind* (New York: Harcourt Inc., 1978), 50.

8

Stanley Abercrombie, *A Philosophy of Interior Design* (New York: Harper&Row Publishers, 1990), 10.

9

Cornelis Verhoeven, 'Stilstaan bij de drempel', in: Jacques De Visscher, *Over de drempel, Van architectonisch minimum tot symbolisch maximum* (Best/Leuven: Uitgeverij Damon/Kritak, 1998), 20. Uitgeverij Damon/Kritak, 1998), 20.